

SZABÓ MÁRTON—SZÚCS ZOLTÁN GÁBOR

Fogalomtörténeti perspektívák

„Sunt lacrimae rerum, et mentem mortalia tangunt” – mondja Aeneas, amikor Karthágóban járva megpillantja szülőházája bukásának történetét, a trójai ostromot ábrázoló domborművet. *Könnyeznek a tárgyak, s az emberi dolgok megérintik a lelket.* Ha kevésbé tragikus hangvétellel is, de a lényegét illetően ugyanezt mondhatjuk egy másik reprezentációs forma, a fogalmak kapcsán: a fogalomtörténet nem csak tiszteletré méltó történettudományi aldiszciplína, de emellett a „mortalia”, az emberi dolgok megértésének egyik lehetséges útja.

Az előbbi értelemben a fogalomtörténet *a társadalomtörténet szolgádlánya*, a történeti forrásokban fellelhető szavak és kifejezések jobb magyarázatát lehetővé tevő módszer, amelynek segítségével feltárhatjuk a változó fogalmi reprezentációk tartalmát. Ugyanis nem csak a társadalmak változnak, hanem a szavak is, amelyekkel leírjuk a világot s tájékozódunk a világban, ezért korántsem egyszerű megmondani, miként illeszthetők egymáshoz a szavak és a dolgok. Ha nem próbáljuk feltárni a fogalmak változó jelentését, egész egyszerűen technikai nehézségeink támadnak a források megértésében: lehet, hogy félreolvassuk őket, de az is lehet, hogy olvashatatlanok maradnak számunkra. A fogalmak ilyenféle technikai igényű tisztázásából fogalomtörténet persze csupán akkor lesz, ha felismerjük: a szavak és a dolgok viszonya nem magyarázható semmilyen társadalmi determinizmussal, vagyis ha belátjuk, hogy a fogalmak története nem követi fáradhatatlan szorgalommal a társadalmi és politikai viszonyok változásait. Ezért is – s ez a kifejezés második értelme – a fogalomtörténet több mint történettudományi aldiszciplína, sokkal inkább a *hermeneutikai filozófia gyakorlati alkalmazása*, amely a nyelv és a valóság kapcsolatára kérdez rá, s ezt kísérli meg empirikus anyagon bemutatni. Fogalmainkban ugyanis nem csak az egy-

szer volt múlt tényei jelennek meg, hanem az a sajátos mód is, ahogy a nyelv elrendezi tapasztalatainkat: megismételhetővé, összehasonlíthatóvá, kategorizálhatóvá teszi az egyedit, kapcsolatokat teremt térben és időben távoli dolgok között, lehetőségeket tár fel, és strukturálja gondolkodásunkat. Ez a fontos tény változtatja a társadalmak dologi történetét emberi történetté, a fogalomtörténet ilyen módon tágítja ki a feltáró-leíró történeti megismerés problémáját az ember világának értelmezése és megértése felé.

A *Múltunk* jelen számában olvasható fogalomtörténeti esszék elsősorban történettudományi tárgyként és módszerként kezelik saját témájukat és megközelítésmódjukat. Nem árt azonban hangsúlyoznunk a fogalomtörténetnek, köztük ezen írásoknak is társadalomelméleti és filozófiai távlatait. Amint ugyanis rákérdezzünk arra, hogy mit érthetett egy tizenkilencedik századi, erdélyi, konzervatív publicista nemzetén, népen és forradalmon (Adorján Anna); miként vált a huszadik században a társadalmi-politikai valóság értelmezésének eszközévé a kulák fogalma (Bolgár Dániel); mit értettek a magánzó szó alatt a különböző korokban (Gyökös Eleonóra); ki és milyen értelemben számított kispolgárnak (Szokol Réka); hogyan lett a teljesítményelv fontos társadalomelméleti probléma (Huszár Ákos); vagy miként hat egymásra irodalom és tudomány dzsentriképe (Szócs Máté), máris a hajdan volt szereplőink életének komolyan vételét hangsúlyozzuk, s azt, hogy a tapasztalataikat és gondolkodásmódjukat hordozó fogalmak nem egyszerűen csak a történeti megismerés tárgyai, hanem cselekvéseik feltételei, életlehetőségeik kifejeződései és közvetítői.

A német *Begriffsgeschichte*

Az itt közölt tanulmányoknak elméleti és módszertani szempontból a mindössze néhány éve elhunyt jeles német történész, Reinhart Koselleck (1923–2006) a főszereplője. Ezen aligha lepődhetünk meg, ugyanis a fogalomtörténet-írás elválaszthatatlan Koselleck életművétől, különösképpen az Otto Brunnerrel és Werner Conzéval közösen szerkesztett *Geschichtliche Grundbegriffe* (a továbbiakban: *GG*) című történeti lexikontól,¹ amely a tervek szerint százhusz alapvető jelentőségű társadalmi-politi-

¹ Reinhart KOSELLECK–Otto BRUNNER–Werner CONZE (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland (Történeti alapfogalmak: A német társadalmi-politikai nyelv történeti lexikona)*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1972–1997.

kai fogalom történetét szerette volna bemutatni (az elkészült GG összesen száztizenöt szócikket tartalmaz), különös tekintettel az 1750–1850 közötti, általuk *Sattelzeit*nek nevezett időszakra, amikor is a GG hipotézise szerint végbement az átmenet a modernitásba.

A GG párját ritkító intellektuális gazdagságát a fogalomtörténeti változások komplex tárgyalásmódjának köszönheti. A lexikonszerű, szócikkenkénti elrendezés például lehetővé tette, hogy az egyes fogalmak jelentésváltozásait saját ritmusuknak megfelelően mutassák be, mégpedig úgy, hogy a szerzők váltogatják a szinkrón állapotok és a diakrón változások leírásait, s így a mindenkori jelennek nem kell a későbbi fejlemények pusztá előtörténetévé változnia, ugyanakkor világossá tehető, hogy a jelenbeli jelentések milyen erősen kötődnek az adott fogalom múltjához. A szócikkek önállóan is kezelhető esettanulmányok, amelyek betekintést engednek bizonyos témákkal és területekkel kapcsolatos elképzelések történetébe. Ugyanakkor a műnek egységes víziója van; eszerint a társadalommal és a politikával kapcsolatos elképzelések a német nyelvterületeken 1750 és 1850 között radikális változáson mentek keresztül, mintegy a modern kor kialakulásának kísérőjelenségeként, és ennek négy jellegzetessége valamilyen módon megjelenik a GG által vizsgált fogalmakban. Ezek a következők:

- (1) a *temporalizálódás*, vagyis a társadalommal kapcsolatos vélekedéseink egy jövőorientált történetfilozófiai keretbe ágyazódnak, teleologikus jelentést kapnak, amelynek az egyik legjellemzőbb példája a „haladás” fogalmának a megjelenése;
- (2) a *demokratizálódás*, vagyis a társadalmi és politikai fogalmak megszűnnek specializált elitek nyelvhasználatának kizárólagos részei lenni;
- (3) az *átideologizálódás*, vagyis a korábban partikuláris csoportokhoz kötődő társadalmi-politikai fogalmak kezdenek univerzális jelentést felvenni (például a „szabadságok” fogalmait felváltja a „szabadság” fogalma), s ezek jelentése ideológiai színezetet ölt;
- (4) és az *átpolitizálódás*, vagyis a társadalmi-politikai fogalmak politikai küzdelmek tárgyává és részévé lesznek.²

Mindez azt eredményezte, hogy a GG egyszerre színes és változatos történeti anyag lelőhelye és egy átfogó modernizációs narratíva kifejezője. Nemzetközi hatását nagyon nehéz túlbecsülni. Nem csak a GG „foly-

² Reinhart KOSELLECK: Einleitung. In: Reinhart KOSELLECK–Otto BRUNNER–Werner CONZE (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. I. m. 1972. xvi–xviii. és SZABÓ Márton: *Politikai tudásemelvények*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 60–65.

tatása” született meg német és francia történészek együttműködésében a francia történeti anyagra alkalmazott, Rolf Reichardt és Eberhard Schmitt által szerkesztett *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820*³ alakjában, hanem számos további jelentős kezdeményezés is kinőtt a fogalomtörténet kihívásából. Így például megjelent egy angol nyelvű összeállítás *Political Innovation and Conceptual Change* címen,⁴ amelyben egyebek között olyan jelentős szerzők írtak szócikkeket, mint Hanna Pitkin és Quentin Skinner. A *Begriffsgeschichte* mint a társadalmi és politikai eszmék vizsgálatának rendkívül innovatív és izgalmas elméleti, illetve módszertani irányzata kanonizálódott, számtalan követővel. Ma már részben a francia *mentalitástörténet*, részben az úgynevezett *cambridge-i eszmetörténeti iskola* német alternatívájaként tartják számon, ráadásul számos kísérlet született az ezek közötti közvetítésre, az eltérő kultúrákban született törekvések összebékítésére is. Az említett *Handbuch* is a francia történeti iskolák és a fogalomtörténet összeegyeztetését kísérte meg, de említést érdemel az amerikai Melvin Richter szintézissteremtő munkássága,⁵ továbbá a holland eszmetörténészek számos ilyen irányú műve,⁶ valamint a rendkívül erőteljes skandináv érdeklődés a fogalomtörténet és eszmetörténet iránt, például Kari Palonen munkássága, amelynek magyarul olvasható darabja a *Küzdelem az idővel*.⁷

Mindezek mellett nem szabad megfeledkeznünk a kilencvenes évek elejére visszanyúló magyar kezdeményezésről sem, a Bence György körül szerveződő hazai fogalomtörténeti kutatócsoportról sem.⁸ Ez ugyan nem jutott el a terveket beteljesítő nagyszabású kutatásj projekthez, de közvetlenül vagy közvetve számos kutatót – Gángó Gábort, Halmos Károlyt, Takáts Józsefet, Tevesz Lászlót és másokat – inspirált fogalom-

³ ROLF REICHARDT–EBERHARD SCHMITT (szerk.): *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820*. Oldenbourg, München. Lásd továbbá MELVIN RICHTER: *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995. 99–123.; TRENCSENYI BALÁZS: *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2007. 23–24.

⁴ TERENCE BALL–JAMES FARR–RUSSELL L. HANSON (szerk.): *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

⁵ MELVIN RICHTER: i. m.

⁶ IAIN HAMPSHER-MONK–KARIN TILMANS–FRANK DE VREE (szerk.): *History of Concepts: Comparative Perspectives*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1998.

⁷ KARI PALONEN: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Ford.: VINCZE Hanna Orsolya. L'Harmattan, Budapest, 2009. A könyvről lásd SZABÓ Márton: A politika fogalomtörténete mint politikaelmélet (Utószó) In: KARI PALONEN: i. m. 305–317.

⁸ BENCE György: Márkus és a kulcsszavak. In: HÁRY János (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Atlantisz, Budapest, 1993. 81–98.

történeti jellegű kutatásokra. Ennek a vállalkozásnak egy viszonylag kései, kiterjesztett változataként foghatjuk fel Trencsényi Balázsnak és munkatársainak a kelet-közép-európai kollektív identitás diskurzusainak feltárására irányuló munkáit is.⁹ Ezenkívül elkezdődött Koselleck munkásságának és a GG bizonyos elemeinek recepciója a történettudományon kívül is, mindenekelőtt az irodalomtudományban, a politikatudományban és a filozófiában. Az irodalomtudományi recepció kapcsán megemlítendő a Kulcsár-Szabó Ernő által fémjelzett hermeneutikai iskola gyakori hivatkozása olyan kosellecki fogalmakra, mint az egyidejű egyidejűtlenség, vagy Hansági Ágnes Koselleck-tanulmánya.¹⁰ A diszkurzív politikatudomány hazai kialakulásához szorosan kapcsolódott Koselleck több írásának lefordítása és közzététele (*Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája, Ellenségfogalmak*),¹¹ a GG demokrácia szócikkének megjelenése,¹² vagy egy Koselleck-fejezet a *Politikai tudásemelések* című könyvben.¹³ A filozófiai recepcióból mindenképpen említést érdemel Karácsony András tevékenysége, aki már 1995-ben bemutatta és méltatta Koselleck munkásságát.¹⁴

Miben is állt a fogalomtörténet érdekessége, minek köszönhette látványos nemzetközi sikereit? Kezdjük egy látszólagos ellentmondással: a *Begriffsgeschichte* mindenekelőtt sajátos eszmetörténeti vállalkozásként vált a nemzetközi tudományosság részévé, miközben kimunkálójának meghatározása szerint a fogalomtörténet éppen nem eszmetör-

⁹ TRENCSENYI Balázs–Michal KOPEČEK (szerk.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945: Late Enlightenment. Emergence of the Modern 'National Idea'*. CEU Press, Budapest, 2006; TRENCSENYI Balázs–Michal KOPEČEK (szerk.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945: National Romanticism. The Formation of National Movements*. CEU Press, Budapest, 2007; AHMET ERSOY–Maciej GÓRNY–Vangelis KECHRIOTIS (szerk.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945: Modernism. The Creation of Nation-States*. CEU Press, Budapest, 2010; AHMET ERSOY–Maciej GÓRNY–Vangelis KECHRIOTIS (szerk.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945: Modernism. Representations of National Culture*. CEU Press, Budapest, 2010.

¹⁰ HANSÁGI Ágnes: A idő archeológiája. A historika és az időrétegek modellje Reinhart Koselleck történetiségkoncepciójában. In: KULCSÁR-SZABÓ Ernő – SZIRÁKI Péter: *Történelem, kultúra, medialitás*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 31–52.

¹¹ Reinhart KOSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford.: Szabó Márton. Józsvöveg, Budapest, 1997; Reinhart KOSELLECK: *Ellenségfogalmak*. Ford.: Szabó Márton In: SZABÓ Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsvöveg, Budapest, 1998. 12–23.

¹² OTTO BRUNNER–Werner CONZE–Reinhart KOSELLECK (szerk.): *A demokrácia*. Ford.: Telegdi Csetri Áron–Varga Brigitta. Józsvöveg, Budapest, 1999.

¹³ SZABÓ Márton: *Politikai tudásemelések*. I. m. 55–74.

¹⁴ KARÁCSONY András: *Bevezetés a tudásszociológiába*. Osiris, Budapest, 1996. 104–111.

ténet akart lenni, hanem a társadalomtörténet párja és kiegészítője. Bár e kettő valójában nem zárja ki egymást, az eszmetörténeti recepció és a társadalomtörténeti indíttatás viszonya mindenképpen magyarázatot érdemel.

Egyfelől feltűnő, hogy mind Koselleck, mind Brunner és Conze szorosan a társadalomtörténeti kutatásokhoz kapcsolják a fogalomtörténetet. Ezt teszi például Koselleck *Fogalomtörténet és társadalomtörténet* című esszéje, amelyben a szerző tudatosan elhatárolódik a korábbi német szellemtörténeti kutatásoktól, a *Geistesgeschichte* irányzatától. Hasonlóképpen a GG-szerkesztők doyenje, Otto Brunner is élesen elutasította a szellemtörténetet, mert kartézianus alapúnak s így történetileg korlátozott érvényességűnek tekintette, ami kifejezetten nehezíti bizonyos problémák világos megfogalmazását.¹⁵ Továbbá mindhárom szerkesztő különös jelentőséget tulajdonított a társadalmi struktúrák változásainak, a fogalomtörténetet pedig a társadalmi struktúrák történetétől elválaszthatatlannak tekintették. Brunner egyébként már a harmincas években a fogalmak történeti szituáltságának figyelembevétele mellett érvelt. Szerinte az olyan modern fogalmak retrospektív használata, mint az állam, a feudalizmus vagy a társadalom, megnehezíti, sőt megakadályozza a középkori gondolkodás megértését. Conze társadalomtörténeti elkötelezettségét pedig mi sem mutathatja jobban, mint hogy alapítója és lelke volt annak az *Arbeitskreis für Moderne Sozialgeschichte* nevű társadalomtörténeti munkacsoportnak, amely a GG elkészítéséhez is intézményi keretet biztosított.¹⁶ Ez a hangsúlyozottan társadalomtörténeti érdeklődés azonban már korántsem volt idegen a huszadik század második felének eszmetörténeti kutatásaitól: a francia mentalitástörténet például nagy hangsúlyt helyezett az eliten túli csoportok gondolkodásának vizsgálatára, tehát arra, hogy a történetírás megszűnjön a királyi házak és a háborúk története lenni. Még a bizonyos értelemben legkonzervatívabbnak számító cambridge-i iskola is arra törekedett, hogy kitörjön a nagy nevek vizsgálatának börtönéből, s a politikai gondolkodást az eredeti történeti kontextusában tanulmányozza, sokkal szélesebb szerzői kört vizsgálva. A fogalomtörténet sikerének minden bizonnyal ez volt az egyik kulcsa: a *Begriffsgeschichte* egy olyan nemzetközi trend része lett, amelyben a társadalmi-politikai eszmék és gondolkodás vizsgálatának határait igyekeztek minél inkább kiszélesíteni: ennek a jele volt például az, hogy a GG-ben sem csak elméleti szerzők műveit használ-

¹⁵ Melvin RICHTER: i. m. 29–30.

¹⁶ Melvin RICHTER: i. m. 29–31.

ták forrásként, hanem politikai, társadalmi, jogi dokumentumok szövegeit, sőt szótárakat, újságcikkeket, naplókat és leveleket is.¹⁷

Másfelől viszont, a *Begriffsgeschichte* minden társadalomtörténeti érdeklődése ellenére mindvégig megőrzött valamit az eszmetörténet teoretikus fogékonyságából, akárcsak a cambridge-iek, és többé-kevésbé a mentalitástörténet művelői is. A fogalomtörténeti kutatás mindig is távol állt a társadalmi determinizmustól, ezért semmiképp sem tekinthető egyszerűen „történeti szociológiának”. Kosellecknek a már említett *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*ében például azt olvashatjuk; „egy »társadalom« és annak »fogalmai« között feszült a viszony, ami a történelem megfelelő tudományterületeire is rányomja a bélyegét”.¹⁸ Koselleck mindezt nagyrészt a nyelv sajátos karakteréből vezette le, jelezve: a nyelvi közvetítés természete teszi lehetővé, hogy egy fogalom túlmutasson önmagán, s így a nyelvi kifejezés története bizonyos fokú autonómiára tegyen szert a társadalom materiális viszonyaival szemben. Ez a nyelvi érdeklődés, amely egyáltalán nem idegen a német történetírás hagyományaitól, s amely oly jellemző Koselleck egyik mesterének, Carl Schmittnek a munkáira is, Koselleck esetében egészen nyilvánvaló módon a hermeneutikai filozófiával való találkozásnak köszönhetően lelt megfelelő kifejezési formát.¹⁹ Koselleck, a *Poetik und Hermeneutik* nevű kutatócsoport tagjaként, a filozófus (együttal az *Archiv für Begriffsgeschichte* szerkesztő) Hans-Georg Gadamer tanítványaként, akinek ráadásul módja volt Martin Heideggerrel is együtt dolgozni Gadamer szemináriumain, meglehetősen erős inspirációkat kapott a hermeneutikától – nem csupán a nyelvi problematikát, de a történetiség heideggeri és gadameri elemzéseit illetően is. Minden bizonnyal ezért van, hogy bár Koselleck művei a heideggeri és gadameri filozófiánál sokkal kevésbé ontológiai, mint inkább történeti irányúak, a GG egészéhez viszonyítva az ő munkáiban sokkal erősebb filozófiai érdeklődés figyelhető meg. Az aszimmetrikus ellenfogalmak elemzése, a történeti tapasztalat szemantikájának és változásainak kutatása például mind olyan kérdések, amelyek túllépnek a szűkebb, technikai értelemben vett fogalomtörténeti érdeklődés határain. Igaz viszont az is, s ez a *Múltunk* jelen számában olvasható hivatkozásokból jól látszik, hogy Koselleck filozófikusabb elemzésesei harmonikusan illeszkednek a szűkebben vett fogalomtörténeti vizsgálódásokba.

¹⁷ Melvin RICHTER: i. m. 18.

¹⁸ Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*. Ford.: HÍDAS Zoltán, SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003. 122.

¹⁹ Melvin RICHTER: i. m. 35–36.

Tegyük hozzá, a fogalomtörténethez hasonló filozófiai érzékenységet találunk cambridge-ieknél is, akik támaszkodtak például a beszédaktus-elméletre, s a nyelvfilozófia iránti érdeklődésük jutott kifejezésre abban, ahogyan a történeti tudás kora-újkori forradalmának problémáit tárgyalták. A fogalomtörténet teoretikus nyitottsága tehát egy általános tudományos trendbe illeszkedett bele, ami nagyban növelte sikerét.

Fogalomtörténet azóta

Ma már egyértelműen kijelenthetjük, hogy a fogalomtörténet túllépte a német kultúra határait, és nemzetközi irányzattá vált. Művelői szerte a világon megtalálhatók, együttműködésük pedig intézményesült formát öltött, amióta létezik a *History of Political and Social Concepts Group*,²⁰ amely nem csak folyóiratot ad ki – kezdetben a Brillnél, ma a *Berghahn Journals*nél – *Contribution to the History of Concepts* címen (amelyen kívül számos egyéb fórumon jelenhetnek meg fogalomtörténeti elemzések, többek közt a *Redescriptions* című folyóiratban, a *History of European Ideas*ban) –, hanem nemzetközi posztgraduális iskolát is működtet *Concepta* néven.²¹ Emellett Helsinkiben minden évben nyári egyetemeket szerveznek,²² és világszerte tartanak fogalomtörténeti konferenciákat. Legismertebb képviselői között találjuk többek között az amerikai Martin J. Burke-öt, a brit Michael Freedent, a holland Pim de Boert, a finn Kari Palonent és Henrik Steniust, a német Jörn Leonhardot és Hans Erich Bodekert, a dán Jan Ifversent, akik rendszeresen részt vesznek a nemzetközi fogalomtörténeti együttműködésben is. Tágabb értelemben véve azonban, a fogalomtörténet nem korlátozható erre a nemzetközi tudományos *network*re. A fogalomtörténet mára a történettudomány bevett elméleti és módszertani irányzatai közé emelkedett, és a *Begriffsgeschichte* eredeti teoretikus feltevéseitől többé-kevésbé függetlenül művelhető. Ami az ilyen szövegeket mégis a fogalomtörténethez köti, az a közös problematika. Van ugyanis két olyan téma, amely a kezdetektől központi szerepet játszott a fogalomtörténeti kutatásokban, s játszik ma is: az egyik a *szavak és a történeti valóság közötti viszony*, a másik a *történeti változás* értelmezése.

²⁰ <http://www.hpsc.org/>

²¹ <http://www.concepta-net.org/>

²² http://www.concepta-net.org/introduction_conceptual_history_course_2011

A fogalomtörténet tárgya az a komplex és korántsem könnyen értelmezhető viszony, ami *a szavak és a dolgok* között fennáll. A történész, amikor kutatni kezd, a forrásaiban először különféle szavakkal találkozik, amelyekről feltételezi, hogy pontosabban vagy pontatlanabban, de a valóság bizonyos elemeinek megragadására szolgálnak. Már eleve feltételezi azonban azt is, hogy a szavak korántsem közvetlenül utalnak a valóságra, hanem a valóságról alkotott elképzeléseken keresztül, amelyeket a történész *fogalmaknak* nevez.²³ Ha a kutató egy közismert fogalom jelölésére egy ma használatos szót nem talál meg a forrásaiban, rögtön felmerül a kérdés, vajon nem volt-e ugyanannak a fogalomnak a jelölésére valamilyen másik szó abban a korban? Ha aztán egy jelenségre több különböző szót talál, az első gondolata az lesz, vajon nem lehet-e, hogy az általuk jelölt fogalom mégis ugyanaz? Ha viszont egy szót feltűnően eltérő szövegtörzsetekben talál meg, hajlamos lesz azt gondolni, hogy ezekben az esetekben ugyanaz a szó különböző fogalmakra utal. Igen megbízható intuíciónk jelzik tehát, hogy nem elég a szavakra koncentrálnunk, amikor meg akarjuk tudni, hogyan gondolkodtak a társadalomról és a politikáról egy adott korszakban. Inkább a fogalmakkal érdemes foglalkoznunk, mert ezek a gondolkodás tényleges alapegységei, amelyek ugyanakkor viszonylag jól tanulmányozhatók. A GG fogalomtörténeti programja éppen ezért nagy hangsúlyt helyez a fogalmak úgynevezett *onomaszilológiai és szemasziológiai* vizsgálatára, ezek segítségével reméli ugyanis a források szavaiból rekonstruálni az azokban megjelenő fogalmakat. Az onomasziológia az ugyanarra a fogalomra utaló szavak összegyűjtése (ezért van, hogy a GG szócikkei számos szinonimát felsorolnak), a szemasziológia pedig egy szó összes lehetséges jelentésének a feltárása.²⁴ Mindez persze azt is jelenti, hogy a fogalmak sosem elszigetelten állnak, hanem bizonyos szemantikai mezővel rendelkeznek.

Jellemző egyébként, hogy a fogalomtörténetet éppen a fogalmak azonosíthatósága felől érték a legkomolyabb elméleti kihívások.²⁵ A cambridge-i eszmetörténészek álláspontja ugyanis az volt, hogy a „fogalom” nem a történeti elemzés természetes alapegysége, mert csak bizonyos kontextusokban, bizonyos célokra, bizonyos jelentésben használva létezik, s így voltaképpen nincs is saját története,²⁶ ezért a kutatásnak inkább a szótárszerű fogalomtörténetek írása helyett a fogalom-

²³ Reinhart KOSELLECK: Einleitung. I. m. xxii–xxiii.

²⁴ Reinhart KOSELLECK: Einleitung. I. m. xxi–xxii.

²⁵ Melvin RICHTER: i. m. 124–142. HCCP 37–64

²⁶ TRENCSENYI Balázs: i. m. 32.

használatot meghatározó *nyelvi kontextusokra, a diskurzusokra* kellene irányulnia. Az egyik leghíresebb cambridge-i fogalomtörténeti munka, Quentin Skinner elemzése az állam fogalmának kialakulásáról voltaképp ennek a kritikának az illusztrálása. A szerző azt próbálta megmutatni, hogy az állam fogalma a kora újkorban számos, egymástól teljesen független fejlemény találkozásaként alakult ki valamikor Hobbes idejére.²⁷ Bár a fogalomtörténet korántsem teljesen védtelen az ilyen kritikákkal szemben, a *Handbuch* megírásakor a szerkesztők és a szerzők már programszerűen igyekeztek az alapfogalmakat diszkurzív kontextusuk számbavételével bemutatni.²⁸ Ugyanakkor az is igaz, hogy még angol nyelvterületen sem mindenki osztja a cambridge-iek ellenérzését a fogalomtörténet rejtett előfeltevésével, a fogalmak történeti kontinuitásával kapcsolatban. Így például a liberalizmuskutató Michael Freeden előszeretettel beszél az ideológiák esetében „fogalmi magokról”,²⁹ amelyek hosszabb távon is meghatározó jelentőségűek maradnak egy adott ideológiában, s egyben bizonyos belső koherenciát biztosítanak a számára. Sőt, számos példa mutatja, hogy a skinneri kritika elfogadása mellett lehet fogalomtörténetet művelni: a politika fogalmának történetét kutató, s a témában angolul is publikáló Kari Palonen például olyan történeti modellt dolgozott ki, amelyben a fogalomtörténet magyarázó értékét éppen az adja, hogy rávilágít a történeti diszkontinuitásokra,³⁰ Trencsényi Balázs pedig egy sajátos – angolul (is) művelt – kelet-közép-európai összehasonlító fogalomtörténet esélyeit mérlegelte programadó tanulmányában.³¹

Mindezek után már az is világos, miért érdekes *a történeti változás* problémája: fogalomtörténeti kutatásnak elvileg akkor van értelme, ha a fogalmaknak van története, azaz ha van valamiféle történeti korokon átívelő identitása.³² Amennyiben például a modern demokráciának semmi köze a kora újkori demokrácia fogalmához vagy az antikvitáshoz,

²⁷ Quentin SKINNER: The state. In: Terence BALL–James FARR–Russell L. HANSON (szerk.): *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989. 90–131.

²⁸ TRENCSENYI Balázs: i. m. 24., Melvin RICHTER: i. m. 99–123.

²⁹ Michael FREEDEN: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford University Press, Oxford, 1996.

³⁰ Kari PALONEN: i. m.

³¹ TRENCSENYI Balázs: i. m. 13–60. A szöveg egy korábbi változatához való hozzászólásként lásd SZABÓ Márton: Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás esélyei. In: SZEKERES András (szerk.): *A történetész szerszámosládája*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 159–172. és HALMOS Károly: Kulcsszavak és jelszavak. In: *A történetész szerszámosládája*. I. m. 173–182.

³² Reinhart KOSELLECK: Einleitung. I. m. xxiii–xxiv

akkor nemigen van értelme a különböző korszakok fogalomhasználatait egymás mellé helyezni, legfeljebb annak demonstrálására, hogy helytelen dolog egy fogalmat a múltja alapján magyarázni. Kari Palonen például, amikor a politika fogalmának jelentésváltozásait vizsgálta, inkább jelentésbővülést fedezett fel, a politika fogalmának egyre absztraktabbá válását figyelte meg, és úgy látta, a politikafogalom változása sokszor a régi nyelvi keretek átírásán, esetleg elfelejtett tradíciók újrafelfedezésén és újraértelmezésén keresztül zajlik, vagyis a múlt korántsem múlik el nyomtalanul.³³ Ezért aztán még annak a veszélye is fennáll, hogy valaki teleologikus fogalomtörténet ír: vagyis a német filozófiai tradícióknak megfelelően egy fogalom múltját mint a fokozatos kifejlés történetét adja elő. Hiszen abban a pillanatban, amint feltételezzük, hogy a fogalomnak van bizonyos autonómiával rendelkező, saját története, megnyílik az út egy idealista fogalomtörténet-írás felé, amelynek szélsőséges formája Hegel filozófiájában figyelhető meg, mint az eszméknek abszolút elsőbbséget biztosított történeti vízió. Az ilyen lehetőségekkel szemben hangsúlyozza annyira Koselleck és a GG egész vállalkozása, hogy a fogalomtörténetnek a társadalomtörténet kiegészítőjének kell lennie, valamint azt, hogy a fogalomtörténetnek a fogalmak és a társadalom közötti termékeny feszültséget kell vizsgálnia. Tegyük ehhez hozzá, vélhetően ezért is volt a fogalomtörténet olyan ellenséges a nagyrészt idealista alapokon nyugvó *Geistesgeschichte* irányzatával szemben. A *Begriffsgeschichte* kifejezetten tagadta a teleologikus fogalomtörténet-írás létjogosultságát.

A GG a *kontinuitás és diszkontinuitás* problémáját azzal igyekezett megoldani, hogy egyfelől a fogalmak jelentéseinek szinkrón állapotait változta fel, s ezekből a szinkrón metszetekből állított össze egy diakrón sort, deklarálva, hogy az átmenet az egyik jelenbeli állapotból egy másikba korántsem problémamentes, vagyis nem vezethető le magukból a fogalmakból, azok „önmozgásából”. Bizonyos esetekben az is lehetséges, hogy egyes szinkrón állapotok között évszázados szakadékok tántognak (mint például a demokrácia fogalma esetében), és a fogalom újbóli megjelenése radikális jelentésváltozásokkal jár együtt. Azt demonstrálták tehát, hogy egyrészt a fogalmaknak alapjában véve nincs megszakítatlan és saját belső logikát követő autonóm története, másrészt viszont a történeti változások mégsem szüntetik meg a fogalmak önazonosságát. Ez azonban nem metafizikai okokra vezethető vissza,

³³ Kari PALONEN: i. m. A könyv narratívájának tesztelésére tett kísérletet magyar anyagon Szűcs Zoltán Gábor: *Küzdöttek-e az idővel a magyar politikusok a 18–19. század fordulóján?* SZABÓ Márton (szerk.): *Küzdelem a történelemmel*. Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézetének Műhelytanulmányai. 5. k. 2010. 15–37.

hanem arra a tényre, hogy a későbbi szinkrón állapotok explicit módon a korábbiakra támaszkodva, önmagukat azokhoz viszonyítva jönnek létre. Innen nézve az antik, a kora újkori és a modern demokráciafogalmak, bármennyire is különbözzenek egymástól a tekintetben, hogy mennyire értékelték pozitívan a népuralmat vagy milyen társadalmi-politikai struktúrákra vonatkoztak, történetileg mégsem teljesen esetleges módon használták ugyanazt a szót (illetve annak származékait) bizonyos jelenségek leírására. Éppenséggel maguk a fogalom használói teremtték meg ezt az identitást, amikor meghatározott terminusokhoz és az általuk közvetített koncepciókhoz fordultak segítségért viszonyaik értelmezésben és alakításában.

A fogalomtörténet perspektívái

A mai fogalomtörténeti elemzések láthatóan igyekeznek hangsúlyozottan figyelembe venni a történeti diszkontinuitás(ok) problémáját, és tekintettel vannak az egyes fogalmak diszkurzív kontextusára is. A fogalomtörténeti elemzések létjogosultságát napjainkban azonban nem csak az adja, hogy a szűkebb értelemben vett fogalomtörténeti irányzat képes volt reagálni a rivális megközelítések kihívásaira, hanem elsősorban az, hogy a fogalomtörténeti elemzés számtalan, más perspektívából észrevehetetlen vagy érdektelennek látszó jelenség fontosságára tudja ráirányítani a figyelmet. Az alábbiakban négy példán keresztül mutatjuk be a fogalomtörténet-írás perspektivikus lehetőségét.

Az első példa francia témájú. Yair Mintzker egy igen izgalmas elemzésben³⁴ mutatta be a *social* szó megjelenését és elterjedését a francia nyelvben, s mindezt rendkívül érdekes fogalomtörténeti keretbe illesztette. Mintzker elemzésének kiindulópontját az *Enciklopédia* egyik szócikke adja, amely a *social* jelzőt a francia nyelvbe újonnan bevezetett kifejezésként tárgyalja, s arra a következtetésre jut, hogy nemcsak pontos ez az állítás, de meglepő módon az is jól dokumentálható, miként terjed el a kifejezés a franciában. Miután a szerző tisztázza, hogy az angolban előbb ismert volt a *social*, mint a franciában, például Shaftesbury munkáiban, valamint hogy angol szövegek francia fordításaiban sokáig körülírással vagy egyszerű kihagyással helyettesítették az angol eredetit,

³⁴ Yair MINTZKER: "A Word Newly Introduced into Language": The Appearance and Spread of "Social" in French Enlightened Thought, 1745–1765. *History of European Ideas*, 2008/34. 500–514.

sikerül azonosítania a meghonosító személyét is. Diderot az, aki Shaftesbury-fordításában bevezeti a francia nyelvbe a terminust, és sokáig ő az, aki jóformán egyetlenként használja (az *Enciklopédia* szerzői közül gyakorlatilag ő és Rousseau élnek csak vele, Voltaire egész életművében alig akad példa a *social* szó használatára), s ő módosítja, majd kiterjeszti az eredeti terminus jelentését. Ezt követően Rousseau alkalmazza előszeretettel ezt a kiterjesztett jelentést. Míg Shaftesburynél a *social* olyan kifejezések előtt áll, mint *social affections*, s így voltaképpen az embert a társas létre alkalmassá tevő tulajdonságaira utal (erre a jelentésre vonatkozik egyébként az *Enciklopédia social* szócikke is), Diderot későbbi műveiben és aztán Rousseau-nál immáron jóformán bármilyen kifejezés jelzője lehet, mert nem az emberi jellemre és annak társas képességeire, hanem *magára a társadalomra* és annak mindent átfogó jellegére akarnak utalni vele., Mintzker szerint mindez több szempontból is érdekes. Egyrészt, a társadalom és a hozzá tartozó egyéb kifejezések, mint a társas vagy a társias, társadalmi-politikai gondolkodásunk olyan alapkategóriái – Mintzker szavaival szólva beszédtevényei (*speech facts*) –, amelyekről nehéz elképzelni, hogy valaha ne léteztek volna. Holott a társadalom (*society, société*) valójában csak a tizennyolcadik században veszi fel ma ismert jelentését, és míg korábban az emberek közös vállalkozás céljára való szövetkezését jelentette, ekkortól lesz társas életünk általános kereteit jelölő fogalommá. A *social* jelző története voltaképpen ebbe a változási folyamatba illik bele. A diderot-i és rousseau-i innováció lényege ugyanis éppen az, hogy az emberek közötti kapcsolatok magyarázatában az individuumról áttevődik a hangsúly a közösségre; az ember egy társadalom tagjává válik. Emellett, tehetjük hozzá immáron mi, Mintzker elemzése azért is izgalmas, mert ritkán fordul elő, hogy egy fogalomtörténeti narratíva fordulópontjai és az egyéni innováció lehetőségei ennyire jól dokumentálhatók legyenek.

Egy másik, szintén izgalmas, bár jóval korábbi fogalomtörténeti elemzés Szili József mára már klasszikus írása³⁵ arról, hogy a látszólag régies, latin *literatura* kifejezés valójában a tizennyolcadik század utolsó harmadában neologizmusként került a magyar nyelvbe, s a korábbi, cicerói eredetű *litterae, tudomány* stb. kifejezésekkel jelölt irodalomfogalom ellenében, egy szűkebb, esztétikai jellegű irodalomfogalom jelölésére terjedt el, nagyrészt német hatásra. Ennek a tágabb értelemben véve fogalomtörténeti elemzésnek természetesen megvoltak a maga előzményei a hazai historiográfiában, eredményét pedig kritikátörténeti, irodalom-

³⁵ SZILI JÓZSEF: *Az irodalomfogalmak rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 26–44.

szociológiai vizsgálódások is megerősítették azóta. Emellett ez tette lehetővé, hogy másként tekintsünk saját irodalmi hagyományunkra. Felhívta a figyelmet az esztétikai jellegű irodalomfogalom viszonylagos újdonságára, és arra a tényre, hogy a tizennyolcadik század vége előtti időszakra vonatkozó irodalomtörténeti kutatások alapvetően értik félre tárgyukat, ha a meglehetősen változatos műfajú, témájú szövegekből egy későbbi irodalomfogalom jegyében csak az esztétikailag értékelhető szövegtípusokat veszik figyelembe.

Harmadik példánk *A dolgozó mint állampolgár* című tanulmány,³⁶ amely arra a szokatlan feladatra vállalkozott, hogy a szocializmust ne csak mint egy represszív hatalmi képződményt vegye szemügyre, de úgy is, mint egy sajátos politikai vállalkozást. Mégpedig abból a szempontból, hogy miként próbálta a rendszer az általa a „nyugati kapitalizmussal” és a „polgári demokráciával” szemben kínált alternatív politikát pozitív értelemben is megfogalmazni. Az elemzés kiindulópontja a *dolgozó* volt, amely egyszerre leíró és normatív fogalomként a „polgári demokráciák” állampolgárának szocialista változata kívánt lenni. A főként politikai szövegekre és jogi dokumentumokra fókuszáló elemzés arra mutatott rá, hogy a magyarországi szocialista rendszer(ek) három szakasza, a Tanácsköztársaság, a Rákosi-rendszer és a Kádár-rendszer eltérő módon értelmezték a dolgozó, azaz a politika alanyának szerepét, amely ugyanakkor minden egyes szakaszban megmaradt szemantikailag telített és vitatott fogalomnak. A Tanácsköztársaság idején lefolytatott politikai viták (például az értelmiség szerepével foglalkozó, vagy az időbér-darabbér vita) arról szóltak, miként húzandók meg a politikai közösség határai, és hogyan kezelhetők azok a feszültségek, amelyek a dolgozó fogalmának normatív tartalma és a politikai gyakorlat tapasztalatai között kialakultak. A Rákosi-rendszerben a dolgozó fogalma a sztahanovista mozgalommal szimbolizált módon újfajta jelentést kapott, élesen elválasztva egymástól a példaképként bemutatott él munkást és a tulajdonképpeni, hétköznapi munkást. Ezáltal a politika valósága és a normatív célkitűzések közötti távolság új megfogalmazást kapott. Ezzel szemben a Kádár-rendszerben a dolgozó fogalmának pluralizálódása figyelhető meg. A politikai diskurzus részévé vált egy adminisztratív-tudományos fogalmi alternatíva, a *munkaerő*, továbbá a ma-

³⁶ Szabó Márton: *A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2007. április. 99–119. Angolul: *The Communist Worker as a New Citizen in History. An Essay on the Three Phases of Hungarian Socialism. Redescriptions. Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*. 2008/12. 19–46.

gánérdek és közérdek közötti ellentét konceptualizálására alkalmas *melós* fogalma is. Ezzel együtt háttérbe szorult a dolgozó fogalma, bár teljesen soha nem szűnt meg annak politikai legitimáló funkciója. Ez azért tűnik különösen tanulságosnak, mert a politika- és a fogalomtörténeti változások párhuzamosságait nehéz nem észrevenni: a dolgozó fogalomtörténetében megtalálhatjuk a Tanácsköztársaság utópikus törekvéseinek, a Rákosi-rendszer voluntarizmusának és a Kádár-korszak óvatos pluralizálódásának lenyomatait, még ha ugyanakkor az is világos, hogy a fogalomtörténetnek ez esetben szintén megvan a saját „storija”, amit a kutatónak el kell mesélnie.

A negyedik példának Pál Gábornak a *gyűlöletbeszéd* fogalmáról készült disszertációja,³⁷ amely a rendszerváltás utáni magyar politikai diskurzus egyik kulcsfogalmának feltűnését, népszerűvé válását, jelentésváltozásait és politikai használatait mutatja be igen nagy részletességgel és alaposan dokumentált anyagon. Pál munkájának központi gondolata szerint az amerikai politikából átvett kifejezés a magyar politikai viták kontextusában radikális jelentésváltozáson ment keresztül. Az eredeti szövegösszefüggéseiben a fogalom egy alulról szerveződő mozgalom emancipatorikus céljait fejezte ki, magyar kontextusban viszont egy *párt-politikára vonatkoztatott elitdiskurzus* részévé vált. Mindez azt eredményezte, hogy számtalan, az eredeti közegben fontos kérdés sosem vált a magyar viták részévé (például a faji kérdések zöme mellett a szexista vagy az életkorra vonatkozó sértő kifejezéseket – mint amilyen mondjuk a „nyugger” – soha senki sem kötötte a gyűlöletbeszéd problémájához). Az elemzés tanulsága, hogy bár a gyűlöletbeszéd terminus képes volt népszerűvé válni és így újrarendezni a korábbi fogalmi viszonyokat, ráadásul újszerűsége és vonzereje révén jelentősen felélénkítette a politikai gyűlölettel kapcsolatos vitákat, az új kifejezés azonban alapvetően nem teremtett új fogalmat. A magyarországi gyűlöletbeszéd-vitákban a korábbi diskurzusokra jellemző határvonások, kizárások, fogalmi megkülönböztetések, definíciók maradtak érvényben. A lehetőség, amely az amerikai fogalom adaptálásában rejtett – hogy új helyzetekre új kérdések és új válaszok szülessenek –, végső soron kihasználatlan maradt, mindez pedig – Mintzker írásának érdekes ellenpontjaként – fontos tanulságokkal szolgál számunkra a fogalmak történetével kapcsolatban. Mindenekelőtt azzal, hogy a fogalmi innováció nem pusztán elhatározás kérdése, a fogalomhasználat társas tevékenység; így a foga-

³⁷ A disszertáció rövid összefoglalása: PÁL Gábor: Tereket nyitó kulcskategória. A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban 1994–2004. *Politikatudományi Szemle*, 2011/1. 97–118.

lomtörténet a legritkább esetben az egyes emberek, többnyire a csoportok, a közösségek, egész társadalmak története.

*

Írásunk elején Aeneas szavait idéztük arról, mennyire megindító lehet a múltbeli események felidézése. A fogalmak története kétségkívül sokkal intellektuálisabb, elvontabb élményt ígér mindenki számára, mint egy véres ostrom képi ábrázolása. Mindkettőben közös azonban, hogy bennük és általuk emberi érzések, vágyak, gondolatok, cselekedetek közvetítődnék számunkra, s mi más érinthetné meg jobban a késői utódok a lelkét és szellemét, ha nem ezek?